

Riksantikvarieämbetet

Fallstudie

Skydd av kulturmiljöer i skogen

Levande skogar – delmål 1

Rapport från Riksantikvarieämbetet 2006:6

Fallstudie

Skydd av kulturmiljöer i skogen

Levande skogar – delmål 1

Rapport från Riksantikvarieämbetet 2006:6

Riksantikvarieämbetet

Riksantikvarieämbetet

Box 5405, 114 84 Stockholm

Tel. 08-5191 8000

Fax 08-5191 8083

www.raa.se/bokhandel

bocker@raa.se

Omslagsbild Biologiskt kulturarv i form av en slåttermyr i Kaltisbäckens naturreservat i Jokkmokks kommun.
I bakgrunden en slätterlada. Foto: Bengt A. Lundberg.

Projektledare Peter Norman
Redaktör Cecilia Borssén
Layout Anna Markevärn

ISBN 13: 978-91-7209-440-6

ISBN 10: 91-7209-440-0

Copyright Riksantikvarieämbetet 2006

Innehåll

Förord	7
Sammanfattning och slutsatser	9
Stuprörspolitik	9
Ändrad inriktning	9
Gemensam beräkningsgrund	10
Kulturmiljöfunktionen	10
Noter	
1 Skogspolitik och miljö	11
Den skogliga lagstiftningen	11
Kulturvärdenas betydelse	11
Utvärdering av skogspolitiken	12
Fördjupad strategi	13
Kulturmiljön och skogen	13
Kunskapsuppbyggnad	14
Skydd, skötsel och vård av kulturmiljöer	14
Analys	15
Noter	17
2 Länsstyrelsens kulturmiljöarbete kring långsiktigt skydd av skog	18
Intervju av länsantikvarier 20041	18
Miljömålsarbetet	18
Varierande grad av delaktighet	18
Resursbris och andra orsaker	18
Ekonomiska resurser	18
Kulturmiljö – en viktig utgångspunkt	19
Typ av miljöer	19
Kunskapsläget	19
Kulturmiljön och skötselavtal	19
Riksantikvarieämbetets roll	19
Enkät till länsstyrelserna 1997	20
Sammanfattning av de bägge enkäterna	20
Noter	20
3 Kulturmiljön i naturreservat – exempel från tre län	21
Metod	21
Norrbottens län	21
Allmänna drag	21
Exemplet Rokliden	22
Exempel Nilasjokk	22
Exemplet Sakritjärnberget	23
Tänkbart kulturresevat	23
Gävleborgs län	24
Allmänna drag	24
Exemplet Östbergsmuren	25
Exemplet Bredforsen	26
Tänkbart kulturresevat	26
Kronobergs län	27
Allmänna drag	27
Exemplet Hunshult	28
Exemplet Bockaskröv	29
Analys	31
Noter	31
Källor	32
Bilaga 1	32

Förord

Denna rapport behandlar uppföljningen av kulturmiljöorganisationens roll och delaktighet i det pågående arbetet med skydd av den skogsmark vilken säkras som naturreservat. Rapporten ger ett kulturmiljöperspektiv på de hittills inköpta markerna och en inblick i hur samarbetet fungerar vid länsstyrelserna när det gäller urval och inköp. I rapporten diskuteras även skälen till varför det fungerar som det gör.

Vår ambition har varit att undersöka om målen för skogsskyddet enligt miljömålet Levande skogar uppfylls genom det sätt arbetet bedrivs på. Vidare har ambitionen varit att ge ett underlag för en diskussion om vad som kan göras av berörda myndigheter (länsstyrelserna, Naturvårdsverket, Riksantikvarieämbetet och Skogsstyrelsen) för att fortsätta att utveckla arbetet.

Det finns flera skäl till att kulturmiljösektorns intresse på senare tid riktas mot villkoren för kulturvärdenas tillvaratagande i skogen:

- Skogsbruket förändras liksom skogspolitiken.
- Kalhyggesbruk med efterföljande markberedning och stora ensartade föryngringar ändrar skogens tidigare karaktär och den försämrar tillgängligheten under stora delar av omloppstiden.
- Kunskapen om skogens kulturmiljöer ökar och föreställningen förändras om hur skogen tidigare nyttjats.
- Tillvägagångssätten i bevarandearbetet ändras liksom kulturpolitiken och målen för kulturmiljövården.

I förverkligandet av den skogspolitik som antogs 1993 ingick att avsätta skog för natur- och kulturmiljövård. Senare under 1990-talet integrerades denna verksamhet i arbetet med de nationella miljömålen. Enligt delmål 1, ”Långsiktigt skydd av skogsmark”, i miljömålet Levande skogar, ska ytterligare 900 000 hektar skyddsvärd skogsmark undantas från skogsproduktion till år 2010¹. Delmål 1 handlar främst om frivilliga avsättningar men drygt en tredjedel av arealen ska avsättas genom att staten köper skogsmark och gör den till naturreservat.

Även om rapporten i huvudsak handlar om delmål 1 berör den också andra delar av miljö kvalitetsmålet Levande skogar, framför allt delmål 3, om att skogsmarken ska brukas så att fornlämningar inte skadas. Anledningen är att det inte går att diskutera delmål 1 utan att gå in på andra delmål.

Rapporten består av tre delar. Den första delen innehåller en beskrivning av bakomliggande och pågående processer inom skogspolitiken. Den berör miljöpolitik samt regelverk kring skydd skötsel och vård av kulturmiljöer och avslutas med en analys. Den andra delen innehåller en uppföljning av kulturmiljöorganisationens roll i skydd av skogsmark. Den tredje delen består av tre exempel på praktiskt reservatsarbete.

Uppföljningen av kulturmiljöorganisationens roll i skydd av skogsmark baseras dels på en enkätundersökning samt telefonintervjuer med samtliga länsantikvarier och fördjupade intervjuer med några länsstyrelser, dels på studier av avsättningar och reservat i tre län. Dessa omfattar en översiktlig markhistorisk analys med stöd av digitala data från fornminnesregister, reservatsregister och skogsdata samt av besök i ett antal naturreservat.

Projektet har letts av Peter Norman, Riksantikvarieämbetet, som även stått för den redaktionella bearbetningen. Dokumentationsarbetet – främst de två avslutande kapitlen – har utförts av konsulten Stefan Höglin på uppdrag av Riksantikvarieämbetet. Fotograferingen för projektet har gjorts av Bengt A. Lundberg. GIS-analyserna har utförts av Jerker Moström och Annette Färjare. I övrigt har Monica Bennett Gårdö och Leif Gren medverkat i rapportarbetet.

Till projektet har en referensgrupp knutits med representanter från Skogsstyrelsen, Skogsvårdsstyrelsen, Länsantikvarieföreningen och Lantbrukarnas riksförbund: Mårten Aronsson Skogsstyrelsen, Torbjörn Swerre, Skogsvårdsstyrelsen i Jönköping-Kronoberg, Magnus Nilsson, Naturvårdsverket, Coco Dederling, Länsstyrelsen i Kalmar län samt Tom Teljer (två möten) och Eilert Apelqvist (ett möte), LRF.

Rapporten är ett led i Riksantikvarieämbetets satsning på uppföljning och utvärdering av bland annat länsstyrelsens kulturmiljöarbete samt kulturmiljöns tillstånd.

Vår förhoppning är att rapporten ska ge underlag för förnyade diskussioner om hur bättre helhetssyn och sektorssamverkan kan uppnås kring skydd av skogens natur-, kultur- och friluftsvärden inom ramen för uppdraget om miljö kvalitetsmålet Levande skogar.

*Birgitta Johansen
Avdelningschef
Kulturmiljöavdelningen*

Sammanfattning och slutsatser

Riksdagen har beslutat att anslå medel till Naturvårdsverket för avsättning av skogsmark med höga natur-, kultur- och friluftsvärden. Syftet är att skogsbrukets negativa inverkan på dessa värden ska uppvägas genom att skapa naturreservat där den biologiska mångfalden bevaras och natur- och kulturmiljöer får ett långsiktigt skydd. Detta är utgångspunkten för det omfattande arbetet med delmål 1 ”Långsiktigt skydd av skogsmark” i miljömålet Levande skogar.

Stuprörspolitik

Arbetet med avsättning av skogsmark görs av länsstyrelserna. Denna rapport visar att arbetet genomförs av naturvärden i stort sett utan medverkan av kulturmiljöfunktionen vid länsstyrelserna, vilket inneburit att kulturvärden i skogen endast tillvaratagits i försumbar utsträckning. Detta trots att det tydligt står i delmål 1 i Levande skogar, att skogens kulturmiljöer ska samordnas med skyddet av den biologiska mångfalden.

Frågan om kulturmiljöhänsyn har försvunnit på vägen; från riksdagsbeslut till genomförandet i form av regeringens förordningar och länsstyrelsens markinköp och skötselplaner. Det brett upplagda politiska uppdraget har i praktiken blivit ett tydligt exempel på så kallad ”stuprörspolitik”.

Att ignorera kulturmiljöaspekten förefaller egendomligt eftersom skogen i hög grad är ett kulturarv som består av lämningar efter verksamheter och i vissa fall även biotoper, som är ett indirekt resultat av dessa verksamheter. Det handlar alltså inte bara om de fysiska objekt som har skydd enligt kulturminneslagen och skogsvårdslagen utan även om det biologiska kulturarvet. Vegetationen och framför allt sambanden mellan dels objekten i sig, dels objekten och vegetationen, är viktiga delar av det skogliga kulturarvet. Utöver detta finns även ett betydande immateriellt kulturarv bestående av bland annat ortnamn, sägner och traditioner.

Skogsbruket påverkar ofta kulturmiljön negativt genom stora hyggen, markberedning och val av trädslag. Även om enstaka lämningar sparas förändras vegetationen och mycket av den historiska dimensionen försvinner. Därför är det angeläget med ett skogsbruk som innebär att skogens kulturmiljöer får det skydd och den skötsel som lagen och miljömålen kräver.

Ändrad inriktning

I maj 2005 försvagades ytterligare möjligheterna till kulturmiljöhänsyn i skyddsvärd skog. I dokumentet Nationell

strategi för formellt skydd av skog, slog då Naturvårdsverket och Skogsstyrelsen fast att det gemensamma målet är att samtliga de av riksdagen beslutade 900 000 hektar skyddad skogsmark ska prioriteras utifrån höga naturvärden. I dokumentets inledning anges att ”strategins målsättning är att formellt skydd och frivilliga avsättningar ska komplettera varandra så att hela delmål 1 fylls med skog med så höga naturvärden som möjligt”. Enligt strategin bidrar bevarandevärden som kulturmiljövård och andra samhällsintressen inte primärt till att uppfylla delmål 1 i miljömålet Levande skogar. Kulturvärden beaktas enbart om de kan styrka naturvärdena vid områdesval.

I realiteten innebär detta att möjligheterna att skydda mycket värdefulla kulturmiljöer som inte har lika höga naturvärden för närvarande i det närmaste är obefintlig. Detta eftersom naturvärdena är prioriterade och slukar alla avsatta medel till skydd av skog utöver de som går till delmål 1, ”Långsiktigt skydd av skogsmark”. Genom att den volym skogsmark som avsätts för naturvård är så omfattande finns dessutom risk för en polarisering mellan de skyddade och de produktiva markerna, som minskar utrymmet för att skydda flera miljöer.

Gemensam beräkningsgrund

Riksantikvarieämbetet menar att skogsbiologiska värden bör ses integrerade med kulturmiljö- och friluftsvärden och tillsammans ingå i beräkningsmodellerna och underlaget. Strategin att s.k. värdekärnor, på skogsbiologiska grunder, ensamt ska fylla upp hela den kvot av 900 000 hektar som behöver långsiktigt skydd, uppfattar Riksantikvarieämbetet som en omformulering av det beslutade delmålet.

I skrivelsen En samlad naturvårdspolitik (2001/02:173), men även i propositionen Svenska miljömål – delmål och åtgärdsstrategier (2000/01:130), har regeringen starkt betonat vikten av integrering och samarbete mellan kulturmiljöverksamhet och naturvård. Förutom resurser, handlar det om attityd och en vilja att se naturvärdena i ljuset av att skogen också är ett kulturarv. De senast tillkomna reservaten antyder en sådan attitydförändring, vilket gör att förutsättningarna för en ökad samverkan förbättrats. Ett exempel på reservat där man genom att samordna skyddet av natur- och kulturmiljöer närmat sig de synergieffekter som regeringen avsett, är Nilasjokk i Arvidsjaurs kommun i Norrbottens län.

Med denna utgångspunkt faller det sig också naturligt att arbetet med skogsreservaten blir en gemensam angelägenhet för naturvård och kulturmiljöorganisationen och

att den senare ges möjligheter att delta på rimliga villkor. Även kulturmiljöorganisationen är beroende av att få medel för att göra en insats i ett projekt av denna omfattning. När naturvärden vid länsstyrelserna har begärt medverkan av kulturmiljöfunktionen i att identifiera kulturlämningar i av naturvärden utvalda områden, har kulturmiljöfunktionen saknat såväl personella och ekonomiska resurser som heltäckande kunskapsunderlag.

Kulturmiljöfunktionen

Det finns dock skäl även för kulturmiljöorganisationen att skärskåda sin egen roll och sina egna insatser. Kunde kulturmiljöorganisationen ha tagit ett större ansvar för uppdraget än vad som gjorts? Har frågan om kulturresevat – som ett alternativ till naturreservaten – inom ramen för skogsuppdraget drivits tillräckligt ihärdigt? Har kulturmiljöfunktionerna prioriterat deltagande i naturvårdens arbete? Inom miljömålsarbetet har uppmärksamheten hittills koncentrerats till uppföljningen av delmål 3 och de skador på fornlämningar som orsakats av skogsbruket.

Enligt intervjuer med länsantikvarierna var otydlighet den främsta förklaringen till den regionala kulturmiljöverksamhetens passivitet. Resursbrist var en annan anledning som gjorde det svårt att hävda deltagande i detta arbete. Med ett annat uppdrag, ansåg de, var det troligt att prioriteringarna inom länsstyrelserna skulle ha sett något annorlunda ut. Men har detta arbete prioriterats tillräckligt? Borde inte kulturmiljöfunktionerna i större omfattning än de gjort ha kunnat hävda del av befintliga resurser? Uppdraget till länsstyrelserna är trots allt att arbetet ”bör utföras i en sektorsövergripande process”.²

De senaste decennierna har skogens naturvärden utretts genom forskning och inventering och det har funnits en po-

litisk kraft för att skydda dessa värden. Skogens kulturhistoriska värden accepteras visserligen generellt, men i förhållande till de resurser som satsats på att ta fram underlag för att skydda den biologiska mångfalden i skogen har små åtgärder gjorts för att öka kunskapen om skogsmarkens kulturhistoria.

Kulturmiljöorganisationen har visserligen inom befintliga resursramar prioriterat inventeringar av olika slag; bland annat fornminnesinventeringar i egen regi samt projektet Skog & Historia i samarbete med skogsvårdsorganisationen. För att åstadkomma planeringsunderlag för insatser som ger ett långsiktigt skydd av skog krävs emellertid ytterligare åtgärder i form av översikter och analyser som bygger på befintliga inventeringar och historiska kartor och skogsdata.

Riksantikvarieämbetets övergripande slutsats är att delmål 1 i Levande skogar avser en sammansatt målbild för såväl biologisk mångfald som frilufsvärden och kulturmiljövärden, men att:

- kulturmiljövärdena endast obetydligt eller inte alls har fångats upp i delmålets tillämpade miljömålsarbete.
- målet för de rena naturvärdena i delmålet inte heller uppfyllts, eftersom det biologiska kulturarvet är en del av den biologiska mångfalden.

Noter

¹ Svenska miljömål – delmål och åtgärdsstrategier. Prop. 2000/01:130

² Svenska miljömål – delmål och åtgärdsstrategier. Prop. 2000/01:130, s 232 ff.

1 Skogspolitik och miljö

Det är relativt sent som skogen blivit föremål för bevarandearbete i den svenska naturvården. Fram till 1970-talet var skogspolitik strikt inriktad på produktionsfrågor. Under detta decennium ökade emellertid intresset för miljön samtidigt som kritiken växte mot skogsbrukets metoder med hyggesplöjning, skogsgödsling och den kemiska bekämpningen av lövskog. Detta satte även spår i lagstiftningen. Till exempel antogs 1974 den s.k. bokskogslagen – senare ädellövskogslagen – och 1975 fördes anvisningar in i skogsvårdslagen om hänsyn till naturmiljön, landskapsbild och friluftsliv. Bestämmelserna byggde på frivillighet och på rådgivning.

Den skogliga lagstiftningen

Första gången som kulturmiljön kom att omfattas av den skogliga lagstiftningen var i 1979 års skogsvårdslag (1979:429). Det hette att ”Vid skötsel skall hänsyn tas till naturvårdens och andra allmänna intressen” med förbehållet att pågående markanvändning inte avsevärt försvårades. Kulturmiljöfrågorna tolkades in under begreppet ”allmänna intressen”.

Mellan åren 1978 och 1985 gjordes en riksomfattande urskogsinventering i samarbete mellan Naturvårdsverket och skogsvårdsorganisationen vilket bland annat resulterade i att fjällnära skogar undantogs från avverkning. Som en följd av de uppgifter som inventeringen tog fram utökades också naturskyddsanslaget från 20 miljoner kronor 1985, till 140 miljoner 1991. Därmed kunde merparten av de områden som ingick i urskogsinventeringen skyddas.

En grundläggande förutsättning för naturvårdens allt starkare ställning – inte minst beträffande skogsfrågor – är en rad internationella konventioner varav FN:s konvention om biologisk mångfald är den viktigaste.

Med det miljöpolitiska beslutet 1988 fick skogsbruket eget sektorsansvar för miljön och i det skogspolitiska beslutet från 1993 En ny skogspolitik (Prop. 1992/93:226), fick skogsbruket för första gången ett miljömål som var jämställt med produktionsmålet. För skogens kulturvärden innebar detta bland annat att inte endast fornlämningarna, vars skydd fastställs av kulturminneslagen, utan också att övriga kulturlämningar gavs ett visst skydd genom skogsvårdslagens hänsynsparagraf (§30, skogsvårdslagen). Ett förbehåll var dock fortfarande att markanvändningen inte avsevärt försvårades.

Miljömålet i skogspolitikerna kom i stort sett att föras över ogravat i ett av 15 ”nya” miljömål som regeringen antog 1999. I inledningstexten till miljömålet Levande skogar anges att ”Skogens och skogsmarkens värde för biologisk produktion skall skyddas samtidigt som den biologiska mångfalden bevaras samt kulturmiljövården och sociala värden värnas”.³ För miljömålet presenterades fyra delmål:

1. Långsiktigt skydd av skogsmark.
2. Förstärkt biologisk mångfald.
3. Skydd för kulturmiljövården.
4. Åtgärdsprogram för hotade arter.

Enligt målsättningen för delmål 1, ”Långsiktigt skydd av skogsmark”, ska ytterligare 900 000 hektar skog skyddas varav staten ska stå för 320 000 hektar som naturreservat, 30 000 hektar som biotopskyddsområden och 50 000 hektar genom naturvårdsavtal.

Kulturvärdenas betydelse

I utredningen av den nya skogspolitikerna i början av 1990-talet togs följderna av ett maskinellt skogsbruk upp. Detta ledde till förslag om kompensation genom att avsätta betydande arealer skogsmark som naturreservat. Riksantikvarieämbetet framhöll i sitt remissvar att vissa typer av kulturmiljöer också borde behandlas i detta sammanhang (se vidare nedan). Den del av det skogspolitiska beslutet som avsåg skydd av skog bereddes vidare av Miljövårdsberedningen.

Miljövårdsberedningens huvudbetänkande Skydd av skogsmark – behov och kostnader (SOU 1997:97), angav riktlinjerna för det som senare blev innehåll i delmål 1 i Levande skogar. Dessa präglades i hög grad av skogen som naturmiljö, vars ekologiska processer och artrika innehåll definierade skyddsvärdena. Riksantikvarieämbetet redovisade i en utredning till Miljövårdsberedningen om behovet av att avsätta skog med arealmässigt omfattande lämningar, exempelvis röjningsröseområden. I huvudbetänkandet blev dessa synpunkter dock inget annat än en bilaga.⁴

I huvudsak slog Miljömålsberedningens linje igenom i miljömålskommitténs betänkande Framtidens miljö – allas vårt ansvar (SOU 2000:52).

Regeringens uppfattning om kulturmiljövärdenas betydelse för måluppfyllelsen kom till uttryck i Svenska miljömål – delmål och åtgärdsstrategier (Prop. 2000/01:130).

Röjningsröseområden hotade. Röjningsröseområden är en typ av skogliga fornlämningar som börjar uppmärksammas internationellt eftersom de är unika och i princip endast förekommer i södra Sverige. De är rester efter jordbruk som i många fall är från förhistorisk tid. Under det tunna marktäcket döljer sig inte bara åkrar utan i många fall även boplatser och gravar. Röjningsröseområden anses vara hotade eftersom de är mycket känsliga för påverkan av skogsbruk. Hotet utgörs framför allt av markberedning. En undersökning från Kronobergs län visar att 50 procent av den skogsmark som innehåller röjningsröseområden är avverkningsmogen inom den närmaste 20-årsperioden. Foto: Leif Gren.

Där står att "även om bevarande av biologisk mångfald är huvudinriktningen i den svenska naturvårdsstrategin är det viktigt för måluppfyllelsen att hänsyn tas även till skogens betydelse för närmiljön, för ett aktivt friluftsliv och för dess roll som bärare av kulturvärden". I propositionen angavs också att "skogens kulturmiljövärden skall vägas in i bedömningen av ett områdes skyddsvärde" samt att "skogens kulturmiljöer m.m. i möjligaste mån skall samordnas med skyddet av den biologiska mångfalden i skogslandskapet för att uppnå synergieffekter i bevarandearbetet".

I propositionen nämndes kulturresevat som ett instrument vid sidan av naturreservat. Miljömålet Levande skogar förväntas innebära att "skötselkrävande skogar med höga natur- och kulturmiljövärden vårdas så att värdena bevaras och förstärks". Skogen som kulturmiljö förefaller ha fått en underordnad men ändå inte obetydlig roll. Skogsstyrelsen har huvudansvaret för att miljömålet uppfylls, men även länsstyrelserna, Naturvårdsverket och Riksantikvarieämbetet har stort ansvar för målet.

Utvärdering av skogspolitiken

Utvärderingar av skogspolitiken och miljömålsarbetet pågår fortlöpande med periodiskt fördjupade utvärderingar. Den nya skogspolitiken har utvärderats vid två tillfällen, 1997 och 2003. Kulturvärdena är synliga som en aspekt i sammanhanget.

Miljömålet Levande skogar följs upp kontinuerligt sedan år 2000, samt vid en fördjupad utvärdering år 2004. Där konstaterades att arbetet med det långsiktiga skyddet går för långsamt för att uppnå delmålet till år 2010. Av 320 000 hektar skyddad skog hade endast ca 50 000 hektar säkrats som reservat. Takten måste – om målet ska nås – ökas till omkring 35 000 hektar per år dvs. tre gånger snabbare än för närvarande enligt Skogsstyrelsen.⁵

Så sent som våren 2004 beslöt regeringen att tillsätta en särskild utredare att granska den fastslagna skogspolitiken. I direktivet står bland annat: "I enlighet med miljö-kvalitetsmålet undantas stora arealer värdefull skogsmark från skogsbruk, såväl formella som frivilliga avsättningar.

Nödvändig skötsel av kulturbetingade värden förekommer endast i begränsad omfattning. Utredaren ska dels redovisa en bedömning av kostnaderna för att sköta såväl natur- som kulturbetingade värden och dels förslag till former för sådan skötsel”.⁶ Uppdraget skulle ha redovisats senast 31 december 2005, men har flyttats fram till 2006.

Fördjupad strategi

Skogsstyrelsen och Naturvårdsverket har dessutom fått i uppdrag av regeringen att ta fram en gemensam fördjupad strategi för områdesskydd (naturreservat och biotopskyddsområden) och naturvårdsavtal för särskilt värdefulla naturområden på skogsmark. Resultatet Nationell strategi för formellt skydd av skog fastställdes av de båda myndigheterna i maj 2005.

Strategin syftar till att på nationell nivå dra upp riktlinjerna för regionernas arbete med skydd av skog. Resultaten ska i sin tur i bli länsvisa/regionala strategidokument.

Den antagna strategin slår fast att det är Naturvårdsverkets och Skogsstyrelsens gemensamma mål att samtliga de av Riksdagen beslutade 900 000 hektaren ska prioriteras från höga naturvärden. Enligt strategin bidrar bevarandevärden i andra miljömål (än Levande skogar), kulturmiljövård och andra samhällsintressen inte primärt till att uppfylla delmål 1 Levande skogar.

De båda myndigheterna har således uppfattat delmål 1 som ett rent naturvårdsmål, vilket också understryks av att de i kapitlet om strategins inriktning och avgränsning slår fast att strategin inte avser ”att precisera behov som utreds i annan ordning, bland annat behov av formellt skydd för vattenmiljöer, myrar och kulturhistoriskt intressanta miljöer eller behov av skydd för områden för friluftsliv och rekreation.”

Strategin är en direkt avspiegling av Miljövårdsberedningens arbete. Urvalet av områden ska göras utifrån skogsbiologiska värdekärnor och där dessa är mer frekventa s.k. värdeattrakter. ”Värdeattrakter har en väsentligt högre täthet av värdekärnor för djur- och växtliv inklusive biologiskt viktiga strukturer, funktioner och processer än vad som finns i vardagslandskapet”. Modellen syftar till att ge arbetet ett landskapsperspektiv, något som naturvärden tidigare kritiserats för att ha misslyckats med.⁷ Genom att prioritera skogsbiologiska värdekärnor ska avsättningen av s.k. utvecklingsmarker, som förväntades leda till större naturvärden genom att de lämnade till fri utveckling, upphöra.

När det gäller kulturvärdenas roll i strategiarbetet konstateras att de skogligen värdekärnorna i många fall även innehåller höga kulturmiljövärden och att dessa kan bidra till att ge ett område högre värde och ska beaktas vid områdesurval. Samtidigt slås fast att områden med låga naturvärden och höga kulturvärden inte ska skyddas som naturreservat. Här är istället kulturreservat en mer lämplig skyddsform.

Fångstgrop i Jokkmokks socken, Norrbottens län. Fångstgropar för älg återfinns ibland i långa system vid älgstråk. Fångstgrop är den vanligaste fornlämningstypen norr om mellersta Svealand.

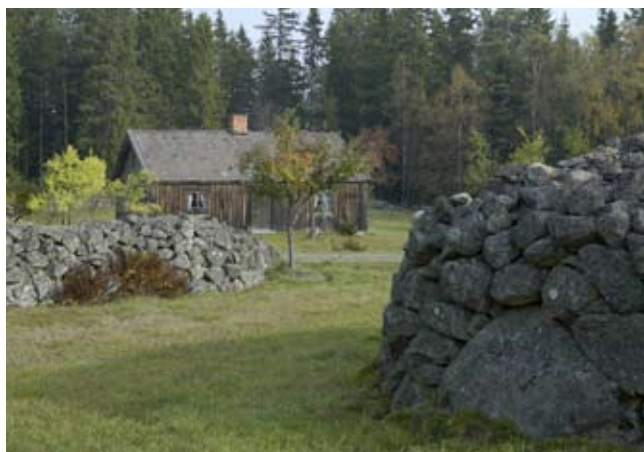
Foto: Bengt A. Lundberg.

Kulturmiljön och skogen

Skogen är en kulturmiljö som är att betrakta som en del av vårt kulturarv. Detta oavsett om skogen är bärare av enskilda lämningar, komplexa fornlämningsmiljöer eller om det är dess biologiska karaktär och innehåll som är betingad av människan och hennes verksamhet. Skogen är också en del av ett större sammanhang. Landskapet – vars variation av öppna och slutna arealer – tillsammans med topografin, hydrografen, bebyggelsemönstret etc. bildar en av människan och naturen utvecklad landskapsbild.

I vårt land påbörjades detta samspel för mer än 10.000 år sedan då människan tätt följde den undandragande inlandsisen. Människan var alltså först. Skogen kom senare. Eftersom människan redan vid denna tid förändrat naturmiljön genom jakt och utrotning av vissa stora växtätare kan man säga att all skog efter istiden är kulturpräglad.

Skogen har alltså genom tiderna använts på ett betydligt mer mångfacetterat sätt än enbart för virkesproduktion, dit skogshuggarmiljöer inklusive flottningsanordningar eller kolning räknas. Jakt och fångst har i alla tider hört samman med skogen. Bergsbruk, järnframställning och tjärtillverkning har gett upphov till för- och tidigindustriella miljöer i skogen. Även hela miljöer med koppling till jordbruket – som fåbodrar, torp eller nybyggen med tillhörande marker, åkrar, betesmarker inklusive skogsbeten, slättermarker på fastmark och myr hör till skogsmarkens kulturarv.

Torpet Karlsmålen i Älghults socken i Kronobergs län. Den svenska torp- och backstugubebyggelsen är ett uttryck för den kraftiga befolkningsexpansion under 1700- och 1800-talen. Allt fler tvingades livnära sig på mindre bördiga marker i godsens och gårdarnas periferi. Redan vid slutet av 1800-talet, men framför allt under 1900-talet, övergavs denna bebyggelse och människorna flyttade in till städerna eller emigrerade till Amerika. Många torp och backstugor fick förfalla och är idag helt och hållet skogsbeväxta. Det enda som syns är resterna i form av hus- och källargrunder, stenmurar och igenlagda åkrar. I vissa fall, som här, finns bebyggelsen kvar och används som fritidsboende.

Foto: Bengt A. Lundberg.

Kolarkoja intill Sjöatorpasjön i Nottebäcks socken i Kronobergs län. Industriutvecklingen på 1800-talet medförde ett kraftigt ökat behov av bränsle. Kolning blev en allt viktigare näring för skogens bönder och torpare. De synliga lämningarna efter kolningen är främst kolbottnar och – som på bilden – grunden efter kojan där kolaren bodde under den tid som kolningen pågick. Foto: Bengt A. Lundberg.

Så gott som alla dessa verksamheter har påverkat hur skogen ser ut, vilka trädslag den innehåller, trädens åldersfördelning, hur glest eller tät träden står etc. Där det har funnits ett långvarigt brukande av jorden har detta också påverkat jordmånen, som i sin tur fått betydelse för karaktären på den spontana återväxten. På så sätt sträcker sig kulturpåverkan långt utöver anläggningar, lämningar efter sådana och spår av användning på enskilda träd. I ett europeiskt perspektiv har Sveriges skogar ovanligt mycket bevarade forntida kulturspår. Dessa kulturmiljöer inklusive fornlämningar har den egenskapen att dels vara autentiska lämningar från det förflutna, dels vara en del av dagens landskap.

I relationerna objekten sinsemellan och mellan objekten och landskapet finns både kunskaps- och upplevelsevärden. Genom markberedning riskerar vetenskapliga värden att gå till spillo och genom kalhyggesbruk många pedagogiska kvaliteter. Ett skonsamt anpassat skogsbruk gynnar däremot upplevelsevärdena. I dessa miljöer krävs inte enbart att anläggningarna skyddas från att skadas av skogsmaskiner utan även att markytan, markvegetationen och träden behandlas så att kulturmiljön tas tillvara. Miljöer med vetenskapliga värden kan behöva avpassad skötsel för att inte riskera sin forskningspotential.

Kunskapsuppbyggnad

Naturvården och skogsvårdsorganisationen har gjort en rad insatser, utredningar och utvärderingar av miljöaspekten i skogspolitiken, knutna till avsättningen av mark för naturvårdsändamål. De har genomfört inventeringar av urskogar, sumpskogar, ädellövskogar, nyckelbiotoper osv. Internationella överenskommelser, framför allt FN:s konvention om biologisk mångfald, har satt skogen i fokus. Naturvårdens och skogsvårdsorganisationens verksamheter har pågått under en lång tid vilket har lett fram till det pågående skyddsarbetet.

Kulturmiljöorganisationen har inte på motsvarande sätt ägnat skogen eller skogsmarken någon särskild inventering av det biologiska kulturarvet. Genom forskning, landsomfattande fornminnesinventering, inventeringsprojektet Skog & Historia samt användning av historiska kartor i större utsträckning, har kunskaperna om kulturmiljön ökat under de senaste 20 åren.

Skydd, skötsel och vård av kulturmiljöer

Skogsvårdslagen (1979: 429), föreskriver att det vid skogsbruk ska tas allmän hänsyn till kulturmiljöer. Exempel på sådana är övergivna torpställen med inägor, förvildade trädgårdar och fåbodvallar, slättermyrar och översilningsängar inklusive dämmen och kanaler, d.v.s. både lämningar och biotoper, men det talas även om hänsyn till landskapsbild.

Den lagstiftning som är avsedd att användas för att ge ett starkt formellt skydd av kulturvärdena i skogen finns

framför allt i kulturminneslagen (1988: 950) och miljöbalken (1998: 808). Kulturminneslagens andra kapitel reglerar bland annat vad som är fast fornlämning samt skydd, vård och undersökning av fast fornlämning. Miljöbalkens sjunde kapitel reglerar bildandet av kulturresevat. De primära syftena med lagarna skiljer dem åt och de kan användas för att komplettera varandra.

Kulturminneslagen medger att Riksantikvarieämbetet och länsstyrelsen kan vidta åtgärder för att skydda och vårda en fast fornlämning och att uppdra åt annan att utföra sådana åtgärder. Den som äger eller har särskild rätt till marken ska underrättas genom delgivning. Om åtgärderna medför kostnader eller skada för ägaren eller någon annan, har denna rätt till skälig ersättning av allmänna medel. Beslut om ersättning fattas av länsstyrelsen och delges den som berörs av beslutet.

I miljöbalken har reservatsinstitutet vidgats till att omfatta ett speciellt kulturresevat. Syftet är att skydda och vårda kulturhistoriskt värdefulla miljöer. Regelverket är det samma som för naturreservaten. Detta institut är avsett för att styra användningen av marken och skötseln av mark och vegetation. Att ett område har skydd enligt kulturminneslagen utgör inget hinder för att också lägga ett kulturresevatförordande.

Analys

Riksdagens mål att långsiktigt skydda såväl natur- som kulturvärden i skogen genom att undanta 900 000 hektar från skogsproduktion innehåller inte någon fördelning mellan natur- och kulturvärden. De regeringsuppdrag och resurser som anvisats för att genomföra skyddet av skogsmark har gått till naturvården. Miljövårdsberedningen som fick det ursprungliga uppdraget att bedöma omfattningen av behoven av skydd behandlade i huvudsak endast de biologiska aspekterna.⁸ Även det i maj 2005 av Naturvårdsverket och Skogsstyrelsen antagna dokumentet Nationell strategi för formellt skydd av skog inskränker definitionen av skyddsvärd skog till de biologiska värdena.

I flertalet av de utredningar som haft i uppdrag att utforma genomförandet av riksdagsbeslutet har Riksantikvarieämbetet deltagit i tillhörande referensgrupper. Möjligheterna att påverka utredningarnas disposition har dock varit små. Det har orsakat ett dilemma att de kulturhistoriska intressena inte har beaktats i de utredningar som syftat till operativa förslag och åtgärder. Kulturmiljöaspekterna har inte integrerats i arbetet utan hänvisats till ett sidospår.

Remissyttrandena över dessa utredningar ger en bild av myndighetens ståndpunkter i fråga om det långsiktiga skyddet av skog. Huvudinvändningen har framför allt gällt synen på skog, som den återspeglas i naturvårdens riktlinjer. Redan i remissyttrandet över Miljövårdsberedningens huvudbetänkande Skydd av skogsmark 1997 betonade Riksantikvarieämbetet att utredningen använt en allt för snäv definition av begreppet skyddsvärd skog, eftersom

Fäbod i Skuluskogens nationalpark, Västernorrlands län. Fäbodor består inte bara av byggnader och öppna slättermarker. Genom betesdrift har även en kulturpräglad flora utvecklats i skogen. Foto: Bengt A. Lundberg.

*Fornvårdsarbete med häst. Fornvård kan ibland innebära att man avverkar skog. För att inte skada fornlämningarna har man i det här fallet – ett gravfält i norra Småland – valt att forsla ut virket med häst.
Foto: Jon-Eric Gustavsson.*

enbart de biologiska värdena beaktats, när definitionen även borde omfatta skogens kulturvärden. Riksantikvarieämbetet framhöll behovet av reservatsbildning för vidsträckta kulturmiljöer och biologiskt kulturarv. Man menade också att utredningen inte i tillräcklig grad tagit hänsyn till kostnader för skötsel, exempelvis av skogar med värdefullt biologiskt kulturarv.

Skogsskyddet har alltså på ett tidigt stadium fått en kvantitativ inriktning på arealmål istället för kvalitetsmål. Riksrevisionsverket framhöll redan 1998 i Skyddas värdefull natur? (RRV 1998:62), att målsättningarna med skyddet inte var formulerade. Riksrevisionsverket menade att skyddet därför mer kom att inriktas på förutsättningarna för biologisk mångfald än mångfalden i sig. Frågor om dokumentation, uppföljning och vad naturvärdena egentligen består i och hur de ska skötas kom i skymundan.

Riksantikvarieämbetet anser att "urskog" och "naturskog", som kommit att stå i fokus för skyddsarbetet, är irrelevanta begrepp i ett landskap som mer eller mindre kontinuerligt påverkats av människan och hennes aktiviteter. Följaktligen är de värden som utvecklats i den skogliga miljön i de allra flesta fall beroende av någon form av skötsel för att kunna bevaras.

Att lämna skogen till fri utveckling, en vanlig rekomen-

dation inför skötsel, förkastas som princip av Riksantikvarieämbetet. Särskilt gäller detta i södra Sveriges kulturbygder, men gäller också för delar av Norrland. Men i den senast antagna strategin avlägsnar sig Naturvårdsverket och Skogsstyrelsen från detta synsätt, som emellertid fram till nu fått genomslag i många befintliga reservat.

Riksantikvarieämbetet var i sitt remissyttrande över förslaget till strategi starkt kritisk till att uppdraget har utförts så att hela det av riksdagen beslutade målet om 900 000 hektar tas i anspråk av skogsbiologiska värden. Kulturmiljö- och friluftsvärden läggs helt åt sidan och de beräkningsmodeller och tabeller som ligger till grund för strategins länsvisa arealmål inbegriper enbart skogsbiologiska värden.

Riksantikvarieämbetet menar att skogsbiologiska värden, kulturmiljövärden och friluftsvärden bör ses integrerade och tillsammans ingå i beräkningsmodellerna och underlaget.⁹ Att låta skogsbiologiska grunder ensamt fylla upp den kvot av 900 000 hektar skog som behöver långsiktigt skydd, är en omformulering av det delmål som regering och riksdag fattat beslut om.

Det är tydligt att de kulturmiljöinriktade och naturvårdande myndigheterna har skilda traditioner och synsätt när det gäller inställningen till skog. Riksantikvarieämbetet

har kritiserat naturvården för att ha en historielös och statisk syn på landskapet. Riksantikvarieämbetet menar att människan och naturen historiskt sett är förenade och att det inte går att behandla de kulturhistoriska värdena som något separat. Skogen och dess biologiska värden måste förstås ur ett helhetsperspektiv.

Under senare år har naturvården visserligen inte förnekat behovet av en helhetssyn på landskapet, men med stark förankring i kampen mot miljöförstöring, har man inriktat arbetet på att bemöta allt mänskligt överutnyttjande av landskapet.

Noter

³ Svenska miljömål. Miljöpolitik för ett hållbart Sverige. Prop. 1997/98:145.

⁴ Vidsträckta kulturmiljöer i skogen. SOU 1997:97, bilaga 6.

⁵ Underlag till fördjupad utvärdering 2004 av miljökvalitetsmålet Levande skogar – Rapport 2004.

⁶ Utvärdering och översyn av skogspolitiken. Dir. 2004:70, Näringsdepartementet.

⁷ Regeringens skrivelse En samlad naturvårdspolitik 2001/02:173.

⁸ Skydd av skogsmark – behov och kostnader. SOU 1997:97.

⁹ Ur remissvar till Strategi för formellt skydd av värdefulla naturområden på skogsmark.

2 Länsstyrelsernas kulturmiljöarbete kring långsiktigt skydd av skog

Intervju av länsantikvarier 2004

En enkätundersökning genomfördes hösten 2004 om kulturmiljövårdens medverkan i länsstyrelsernas arbete med långsiktigt skydd av skog. Undersökningen utfördes i form av telefonintervjuer med samtliga 21 länsantikvarier, eller med dess ersättare, utifrån 13 frågor. (Se bilaga 1).

Miljömålsarbetet

I de flesta län ansvarar Skogsvårdsstyrelsen för det regionala arbetet med miljömålet Levande skogar. Att döma av intervju svaren är kulturmiljöorganisationens deltagande lågt. På nio länsstyrelser uppger den svarande att kulturmiljöfunktionen inte alls eller i mycket liten utsträckning deltagit i arbetet med Levande skogar. I övriga län har man varit engagerade i varierande grad. I de flesta fall har arbetet inskränkt sig till deltagande i interna arbetsgrupper vars syfte varit att utarbeta regionala delmål och då i huvudsak i anslutning till delmål 3, dvs. skadeverkningar på fornlämningar. Delmål 1 "Långsiktigt skydd av skogsmark" förefaller på de flesta länsstyrelser inte ha varit en fråga där kulturmiljöfunktionerna har varit engagerade.

Variationer i grad av delaktighet

På frågan om kulturmiljöfunktionerna har tagit del i länsstyrelsernas urvalsprocess för områden som var aktuella som skogsreservat, svarade nästan samtliga nej. Kulturmiljöfunktionen kom möjligen in i arbetet när väl urvalet var gjort för att utreda huruvida de aktuella områdena innehåller fornlämningar. I ett par län såg de som svarade detta inte som problem då naturvårdens representanter ansågs välutbildade i kulturmiljöfrågor och väl tog vara på kulturmiljöintressena. Kulturmiljöfunktionen kopplades inte alls in som samrådspartner i vissa fall. I flera län ansåg länsantikvarier sig inte ha de personella resurser som krävdes för att kunna bistå naturvården.

Det pågående arbetet med regionala strategidokument hade få av de intervjuade hört talas om. I Västmanlands län deltog emellertid kulturmiljöfunktionen aktivt i urvalsprocessen och hade avsatt två månaders arbete för detta. Också Västernorrlands län avsåg att ha ett mer aktivt engagemang. Förmodligen var det regionala arbetet med strategidokumentet olika långt gånget i länen och sannolikt kommer fler kulturmiljöfunktioner att delta.

Resursbrist och andra orsaker

Nästan samtliga länsantikvarier betonade att kulturmiljöfunktionens resursproblem var huvudanledningen till att ett större engagemang i skogsfrågor uppfattats som uteslutet. Ett par länsantikvarier påpekade att även om de skulle bjudits in av naturvården räckte antalet handläggare helt enkelt inte till. I ett sådant läge krävs ett tydligt uppdrag för att kulturmiljöfunktionen ska kunna prioritera detta arbete. Många länsstyrelser har varit tvungna att prioritera de miljömål som ansetts ligga kulturmiljöfunktionernas intressen närmare, t.ex. "En god bebyggd miljö".

Ett stort antal länsantikvarier tog upp förhållandet till naturvården i detta sammanhang. Det framhölls som ett problem att många naturvårdsenheter hade svårt att se att skogen är en kulturmiljö, eller åtminstone att kulturmiljöfrågan är en likvärdig aspekt i bevarandearbetet. De såg följaktligen inte kulturmiljöfunktionen som en jämställd och självklar samarbetspartner i skogsfrågor.

Flera län lyfter också fram exempel på motsättningar till följd av olika bevarandeideologier där utfallet ur kulturmiljösynpunkt fått olyckliga konsekvenser. Det pågående arbetet med skydd av byn Gallejaur i Norrbotten såg exempelvis ut att leda till i två förordnanden där inägor kommer att skyddas som kulturresevat medan utmarkerna avsätts som naturreservat, utan traditionell hävd. Russparken på Gotland var ett liknande exempel medan naturreservatet Östra Arosdalen i Jämtland-Härjedalens län enligt kulturmiljöfunktionen belyste vilka hot mot en genuin kulturmiljö som uppstår med en naturvårdsanpassad skötsel.

De som svarade lyfte fram många länsstyrelser traditionella organisation med en mer eller mindre strikt uppdelning mellan kultur och natur som en del av detta problem. Dessutom representerade de centrala myndigheterna långt ifrån någon samsyn.

Ekonomiska resurser

I takt med att mängden skogliga reservat har ökat har naturvårdsenheternas personella resurser utökats från 25 till 75 årsarbetskrafter (från 1997 till 2003). Kulturmiljöfunktionerna har inte fått del av de ökade anslagen för att ge den kulturhistoriska aspekten utrymme i det långsiktiga arbetet med skogsskydd.

Utöver Kalmar län, där det vid ett tillfälle tagits initiativ till kulturmiljöfunktionens deltagande och medel avsatts för detta, hade inga län fått del i dessa medel. Västmanlands läns engagemang i detta arbete har till hälften finansierats från anslagsposten 28:26 "Kulturmiljövård" och till andra hälften av länsstyrelsens interna budget.

Kulturmiljön – en viktig utgångspunkt

Få länsstyrelserepresentanter kunde ge exempel på skogsreservat där de kulturhistoriska aspekterna varit viktiga utgångspunkter vid urvalet. I de flesta fall rörde det sig om skogar i kulturresevat som ingår som en naturlig del i exempelvis i en by-/gårdsmiljö. Dessa är ännu mycket få. Det fanns ett par exempel på naturreservat där den kulturhistoriska aspekten varit ett viktigt kompletterande värde när naturvärdena "inte riktigt räckt till", exempelvis på Hornslandet i Gävleborgs län och på Hallandsåsen i Hallands län.

En majoritet av de tillfrågade svarade positivt på frågan om det fanns något skäl till att kulturmiljövården aktivt skulle verka för reservatsbildning av skogsmiljöer, eller om lagstiftningen var tillfyllest. De skäl som angavs var framför allt en ökad möjligheten till att pedagogiskt bedriva en kulturhistoriskt anpassad skötsel, och inte minst för att det ökade förutsättningarna till ett förstärkt och långsiktigt skydd.

Sju länsstyrelser är emellertid tveksamma eller rentav negativa till tanken. Någon menar att det är en orimlig ambitionsnivå att kulturmiljöarbetet också ska omfatta aspekter av vår miljö. "Vi kan inte hålla på med allt." Andra anser att det lagliga skyddet räcker för fornlämningar och kulturspår, och att mycket borde kunna vinnas på fler skötselavtal och ökad information. Några upplever reservatsinstitutet som ett mycket tungrovt instrument.

Typ av miljöer

På frågan vilka typer av miljöer som skulle kunna bli aktuella i detta sammanhang varierade naturligtvis svaren kraftigt mellan olika regioner och det finns ingen anledning att i detalj redogöra för dessa här. Generellt rörde det sig om

- Agrara miljöer: med traditionellt skötta skogar där det bedrivits skogsbete och plockhugning, delar i ett gårds-/bylandskap, fäbodmiljöer etc.
- Skogshistoriska miljöer: med samband till bergsbruksverksamhet med kolbottnar, gruvor etc.
- Samiska kulturmiljöer: med tillhörande biologiskt kulturarv som exempelvis renbetade lavskogar, etc.
- Fornlämningsmiljöer: röjningsröseområden, boplatslämningar som inte är synliga ovan mark, fångstgropssystem, järnframställningsplatser etc.

Kunskapsläget

Om de kulturhistoriska aspekterna får en ökad betydelse

i reservatsbildningen av skogsmiljöer, hur står det till med kunskapsunderlaget? Har kulturmiljöorganisationen redan nu både kunskap och underlag för att kunna delta i arbetet med urval? Om inte, var i består luckorna?

Hälften av de tillfrågade menade att underlaget inte räckte till. Övriga såg visserligen brister i materialet men menade att kunskapen är tillräckligt stor för att redan nu kunna ta ställning. Luckorna i materialet varierade förstås över landet, både med avseende till innehåll och omfång.

I vissa län ansåg länsantikvarien att fornminnesregistret fortfarande var mycket dåligt, särskilt i skogsmiljöer. De flesta hade positiva förväntningar på projektet Skog & Historia, men i de allra flesta län täckte denna inventering mycket små arealer.

Generellt sett är det emellertid inte inventeringarnas brister som framhölls utan bristen på analyser. Man kommer aldrig att få kunskap om alla enskilda lämningar i skogen. Däremot ansågs det viktigt att det material som trots allt finns – analyseras, värderas och sätts in i ett miljömässigt sammanhang.

Det biologiska kulturarvet var den kategori där kunskapsluckan var som störst. Tyvärr hyste de svarande inga förhoppningar om att denna kunskapslucka ska kunna täckas av projektet Skog & Historia.

Kulturmiljön och skötselavtal

När det gäller Skogsvårdsstyrelsens arbete med olika skötselavtal (naturvårdsavtal och NOKÅS-avtal), föreföll det klart att kulturmiljöorganisationen i stort sett inte hade något med dessa avtal att göra. I några län hade de visserligen varit med och diskuterat de principiella formerna för denna verksamhet, men kulturmiljöfunktionerna utnyttjades varken i urvalsförfarande eller som experter. I ett par län hade Skogsvårdsstyrelsen en hög kulturhistorisk profil i dessa avseenden och i något län utgjordes den kulturhistoriska kompetensen av en av Skogsvårdsstyrelsen anställd arkeolog. I många andra län var bilden den motsatta och där dominerade det naturvårdsinriktade arbetet helt.

Riksantikvarieämbetets roll

De flesta svarade att de ansåg att Riksantikvarieämbetet hittills hållit en låg profil i arbetet med långsiktigt skydd av skog. De uppfattade att myndigheten enbart varit inriktad mot projektet Skog & Historia. Många visste inte var Riksantikvarieämbetet står i frågor som berör kulturarv i skogen. De menade också att Riksantikvarieämbetet framstår som svagt i förhållande till Skogsstyrelsen och Naturvårdsverket. "Miljömålsarbetet förefaller ha avstannat på ämbetet" uttryckte någon det. Svarande i Kronobergs län tyckte att Riksantikvarieämbetet givit dubbla signaler då man fått avslag på ansökningar om medel som just handlat om att finna former för ett urval av värdefulla röjningsröseområden.¹⁰

På frågan om vilken roll man förväntade sig att Riks-

antikvarieämbetet ska ha i framtiden svarade de flesta att myndigheten bör verka för att resurser frigörs så att kulturmiljövården i länen ges möjlighet delta i de aktuella uppgifterna. Det borde inte i första hand vara en sak för varje regional kulturmiljöenhet att tvingas kämpa för medel på länsstyrelsen.¹¹ Riksantikvarieämbetet borde ha en tydlig linje i dessa frågor och samla kulturmiljöorganisationen kring dem.

Länsstyrelserna efterlyste också ett bättre samarbete mellan Riksantikvarieämbetet och Naturvårdsverket. Bristen på samarbete ”märks på regional nivå” som någon uttryckte det. Vissa menade också att Riksantikvarieämbetet snarare borde verka för alternativa former för bevarande, än det långsiktiga skyddet.

Enkät till länsstyrelserna 1997

På uppdrag av regeringen formulerade Riksantikvarieämbetet 1997 ett handlingsprogram för skogens kulturmiljövården (Förslag till handlingsprogram för en långsiktigt hållbar utveckling för skogens kulturmiljövården). Sex punkter av nödvändiga åtgärder utvecklades: ökade utbildningsinsatser, kunskapsuppbyggnad, stöd och rådgivning, forskningsprogram, bättre förvaltning av kulturvården i skogen samt uppdrag till skogsvårdsorganisationen att bland annat stimulera skonsammare föryngringsmetoder i skogsbruket.

Som ett av flera underlag till detta handlingsprogram gjordes en enkätundersökning bland elva av landets länsstyrelser i syfte att sondera den regionala kulturmiljöorganisationens engagemang i det skogliga bevarandearbetet. Resultatet av undersökningen blev följande:

Enkätundersökning om kulturmiljöorganisationens roll i arbetet med skydd av skog 1997

	JA	NEJ
Har ni fått inbjudan om att delta från naturvården?	0	11
Har ni själva tagit initiativ till samarbete om Skydd av skog?	0	11
Deltar ni innan färdiga reservatsförslag läggs fram?	0	11
Granskar ni några färdiga reservatsförslag?	3	8
Har ni tagit fram markhistoria till något reservat?	1	10
Deltar ni i arbetet med Natura 2000-områden?	2	9
Är konferens och initiativ från RAÄ önskvärda för bättre samverkan?	11	0

Länsstyrelserna gjorde också en uppskattning av den tid som kulturmiljöfunktionens lade på att delta i naturvårdsarbete:¹²

Arbetsomfattning	Inget	Mindre än ½ årsverke	Mer än ½ årsverke
Antal län	6	3	2

Det allmänna intrycket av svaren var att kulturmiljöföreträdarna på länsstyrelserna såg projektet med skydd av skogsmark som en naturvårdsfråga. Några resurser för arbetet hade inte gått till kulturmiljöfunktionerna inom länsstyrelserna och ett praktiskt samarbete med naturvården var sällsynt. Länsantikvarierna önskade också initiativ och stöd från Riksantikvarieämbetet.

Sammanfattning av de båda enkäterna

Att döma av svaren på de båda enkäterna från 2004 och 1997 har kulturmiljöorganisationen haft en mycket liten del i arbetet med det långsiktiga skyddet av värdefull skogsmark. Detta berodde enligt intervjuaren på en rad faktorer där bristande resurser, organisatoriska strukturer och åtminstone delvis en ovilja från naturvårdens sida, framstod som de viktigaste.

Länsantikvarierna sa att de saknade ett tydligt uppdrag till den regionala kulturmiljöverksamheten som skulle ha gett skäl att prioritera arbetet.

Hos en majoritet av kulturmiljöenheterna rådde det dock enighet om att de skogliga kulturmiljöerna har behov av ett långsiktigt skydd, även om flera framhöll nödvändigheten av att utveckla alternativa bevarandestrategier för skogens kulturhistoriska värden.

Det är också slående hur lite svaren i uppföljningen 2004 skiljer sig från den enkätundersökning som genomfördes 1997. Den ökade samverkan som regeringen efterfrågar, är långt ifrån förverkligad i bevarandearbetets praktik, åtminstone inte vad avser de skogliga aspekterna. En ömsesidig respekt mellan bevarandesektorernas skilda traditioner förefaller också avlägsen.

Noter

¹⁰ Enligt förordningen (1993:379) om bidrag till kulturmiljövård kan medel inte ges till förvaltningsuppgifter.

¹¹ RAÄ arbetar övergripande men har inte till uppgift att påverka hur enskilda länsstyrelser fördelar sina medel.

¹² Länsstyrelserna hade problem med att särskilja insatser i skogs- och jordbruksmark i efterhand.

3 Kulturmiljön i naturreservat – exempel från tre län

Enkätsvaren visade att kulturmiljöorganisationen i stort sett inte är engagerad i det långsiktiga skyddet av värdefulla kulturmiljöer i skogen. Frågan om skogen som kulturhistorisk miljö tas ändå tillvara av naturvårdens representanter (enkätsvaren från exempelvis Hallands län kan tyda på det). I tre län, Norrbottens, Gävleborgs och Kronobergs län, har därför det reservatsarbete som ägt rum i och med den nya skogspolitiken började implementeras i mitten av 1990-talet, studerats närmare.

De tre utvalda länen är tre utpräglade skogslän vars naturreservat på ett eller annat sätt domineras av skog. Fornlämningars bild varierar, medan den är ganska spridd i Kronobergs län, har den i Norrbottens och Gävleborgs län tyngdpunkten längs med älvdalarna och kusten.

Metod

Genomgången av de tre länen inleddes med en översiktlig analys av förhållandet mellan de aktuella skogsavsättningarna och de kända fornlämningarna. Fornlämningar representerar naturligtvis endast en kulturhistorisk aspekt, men materialet är relativt heltäckande och har varit välkänt vid urvalstillfället. Resultatet ska därför i första hand ses som en indikation på hur kulturaspekten hanterats i urvalsprocessen.

Beslut och skötselplaner från den aktuella perioden har studerats för att undersöka vilka underlag för urval som dokumenterats, vilka kulturhistoriska värden som uppmärksammats i syftena för reservatsskyddet och i beskrivningarna, samt hur kulturmiljön avspeglas i skötselplanen.

Syftet med att gå igenom beslut och skötselplaner har varit att utreda hur de kulturhistoriska aspekterna hanteras av respektive länsstyrelse. Är den kulturhistoriska aspekten överhuvudtaget en fråga i samband med att urval görs av skogsreservaten? Är den en del av beslutsunderlaget? I vilken mån är den en del av motiveringen? Hur har den hanterats i skötselplanerna?

I varje län har också ett antal inköpta områden besökts, både blivande och redan beslutade reservat. Urvalet av besökta områden är slumpartad.

Norrbottens län

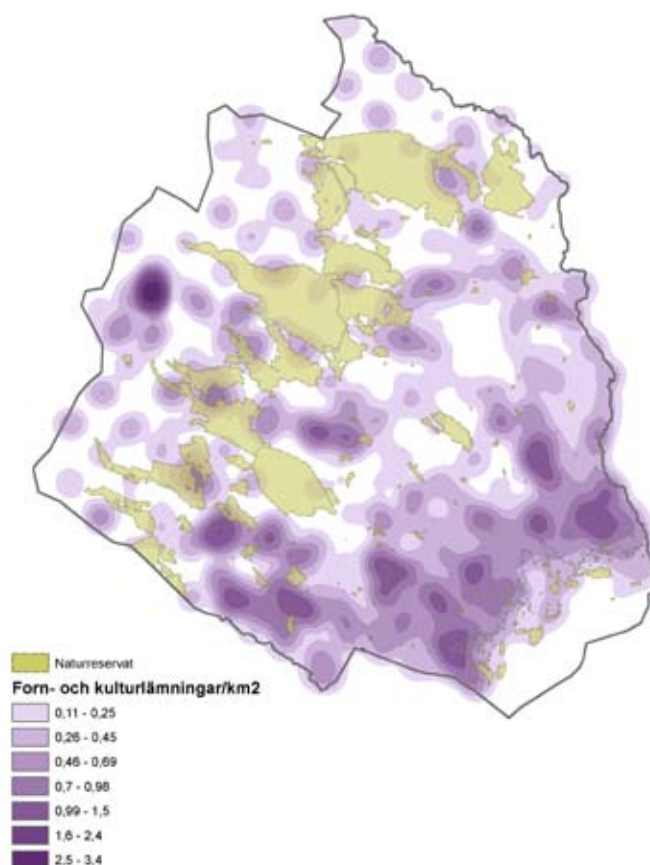
Allmänna drag

I Norrbottens län består landskapet av fem geografiskt skilda karaktärer. Längst i sydost finns en omfattande skärgård, där innanför en kustslätt med anslutande älvdalar dit de huvudsakliga centralbygderna är knutna. Lappmarkerna består av ett sjö- och myrrikt skogslandskap nedanför fjällkedjan.

Fornlämningarna är i hög grad knutna till centralbygderna nedanför lappmarken men också till lappmarkernas sjösystem. Till de vanligaste lämningarna hör sten- och bronsåldersboplatser längs med älvar och sjöar, omfattande system med fångstgropar i skogen samt fiske- och jaktanläggningar i skärgården. Därutöver finns det spridda lämningar över i stort sett hela länets skogs- och fjällandskap som kan knytas till den samiska kulturen. Dit hör exempelvis lämningar av rengården, boplatser etc. Övriga kulturhistoriska lämningar som förekommer allmänt är sådana efter anläggningar för kol- och tjärframställning (kolbottnar och tjärdalar).

Fornminnesinventeringen har främst varit koncentrerad till kustslätten, älvdalarna och skärgården, medan skogslandskapet och fjällen endast är inventerade i begränsad omfattning. Projektet Skog & Historia befinner sig endast i ett inledningsskede i Norrbotten.

Naturreservaten uppvisar en delvis spegelvänd fördelning jämfört med de forminnesinventerade områdena. De är i huvudsak knutna till fjäll- och förfjällsregionen samt till skärgården och sammanfaller därför sällan med några mer omfattande kända kulturmiljöer. Reservaten domineras nästan helt av skogliga miljöer. De reservat som planeras i länet kommer framför allt att innebära en förtätning av de skyddade områdena i skogslandskapet öster om fjällbygderna, samt restbergen mellan kustens dalbygder.

Karta över Norrbottens län med spridning av registrerade forn- och kulturlämningar och naturreservat. Analys av Jerker Moström, RAÄ.

Norrbotten har 176 naturreservat.

- 133 reservat har tillkommit 1995 eller senare.
- I 47 av dessa ingår forn- eller kulturlämningar enligt fornminnesregistret.
- Kulturaspekter omnämns i beslut för 24 reservat och för 17 som en del av reservatets syfte, (huvudsakligen i skärgården där det tillkom ett stort antal reservat under ett och samma tillfälle).
- I två reservat finns aktiva skötselåtgärder för kulturvärden föreskrivna i skötselplanen.

Det är egentligen endast i skärgårdsreservaten som kulturmiljövärden regelbundet nämns som likvärdiga med naturvärdena i reservatsbeslutets syfte. I skötselplanernas anvisningar lämnas reservatens skötsel nästan undantagslöst utan åtgärder, dvs. till fri utveckling.

Exemplet Rokliden

Roklidens naturreservat ligger intill Rokån två mil sydväst om Piteå. Reservatet är relativt lättillgängligt med bil och har vandringsstigar med informationsskyltar. Det utgörs av ett f.d. domänreservat och har urskogsliknande skogsmarker som lämnats till fri utveckling. I beslutet omnämns inägora till ett f.d. kronotorp vilket är lämnat utan avseende i skötselplanen. I fält kan man konstatera att stora delar av reservatet är tydligt kulturpåverkat. Här ligger husgrunder, igenväxande åkrar och slåttervallar med dikessystem. Sköt-

selbehoven är uppenbara, om inte värdena och förståelsen för områdets äldre markanvändning ska gå förlorad.

Exemplet Nilasjokk

Nilasjokk utgör ett naturreservat i Arvidsjaurs kommun. Av den nya skötselplanen framgår att det – utöver de urskogsrelaterade naturvärdena – finns åtskilliga kulturhistoriska aspekter i reservatet. Stubbar över hela området vittnar om att skogen varit föremål för dimensionsavverkningar. Men

Kåta i Nilasjokkreservatet. Nilasjokkreservatet i Arvidsjaur beskrivs som en "oas" av naturskog i en hårt brukad omgivning. I reservatet finns även kulturhistoriska värden bestående av bl.a. restaurerade samiska bebyggelseämningar.

Foto: Bengt A. Lundberg.

Tall med spår av barktäkt i Nilasjokkreservatet. Innerbarken användes för flera olika ändamål, bl.a. som föda.
Foto: Bengt A. Lundberg.

framför allt har området utnyttjats som resursområde för skogssamer knutna till den s.k. Nilasvallen. En renoverad lappkäta, en rengärda och en njalla finns kvar. En skogshistorisk studie har också påvisat hur renskötseln och bosättningen påverkat skogens karaktär, särskilt intill vallen. Över hela reservatet återfinns spår efter barktäkt.

De kulturhistoriska aspekterna är vad det verkar väl tillgodosedda i skötselplanen. Exempelvis föreskriver planen att skogsbränder ska släckas för att det biologiska kulturarvet inte ska förstöras.

Exemplet Sakritjärnberget

Naturreseptat Sakritjärnberget utgörs av ett skogsområde på ett av de restberg som avgränsar kustlandets älv- och ådalar. Dess otillgänglighet har till skillnad från omkringliggande terräng begränsat möjligheterna till avverkning. Skogen hyser därför en äldre trädstruktur med de naturvärden som är knutna till sådana. Strax nordväst om det avgränsade området finns ett antal kulturhistoriska lämningar som var och en vittnar om landskapet som resursområde i äldre tider. Här finns spår efter skogssamisk tradition bestående av boplatslämningar och en rengärda. Kolbottnar och en husgrund efter en skogsarbetarkoja är lämningar efter den exploateringsverksamhet som bedrevs under 1800-talet.

Mot bakgrund av ett areellt något vidgat perspektiv in-

går de relativt orörda naturvärdena i en historisk process av skogligt nyttjande. Med en enkel kulturmiljöanalys och en justering av reservatets avgränsning skulle man alltså kunna bidra till en helhetslösning av områdets bevarandestatus. (Observera att exemplet ovan inte bygger på någon djupgående analys av kulturmiljövärdenas bevarandevärde utan är tänkt som en illustration av ett rimligt förhållningssätt).

I Norrbotten pågår en revidering av skötselplanerna. Många reservat är f.d. domänreservat och överföringen till länsstyrelsen har gjorts i all hast på ett förenklat och standardiserat sätt. Revideringen förefaller medföra en höjning av ambitionsnivån vad avser de kulturhistoriska lämningarna.

Nilasjokk representerar reservat där man genom att samordna skyddet av natur- och kulturmiljöer närmast sig de synergieffekter som regeringen avsåg i Miljömålspropositionen.¹³

Nilasjokk förefaller emellertid närmast vara ett undantag i länets arbete med naturreseptaten. Av de 98 områden som godkänts av Naturvårdsverket, men för vilka det ännu inte tagits något beslut, innehåller 22 stycken någon fornlämning/övrig kulturlämning enligt fornminnesregistret. Mängden lämningar i Nilasjokk förefaller emellertid vara en slump snarare än resultat av breddade överväganden. Detta framgår också av de rumsliga avgränsningarna som antyder att enbart naturvärdesaspekten varit vägledande.

De här exemplen utgör skogsområden vars höga naturvärden varit utgångspunkten för länets urvalsförfarande men som i vissa fall, efter kulturmiljöanalyser, skulle kunna vidgas till att representera en vidare landskapssyn och ett integrerat bevarandearbete.

Om man vänder på förhållandet och i stället låter kulturmiljöaspekterna vara styrande för ett urval av skogsmiljöer, vilka typer av miljöer är då aktuella i Norrbotten? Begränsat till det material som finns i fornminnesregistret så förefaller det framför allt vara tre kategorier som kan lyftas fram och vars utbredning ytmässigt kan motivera ett vidare areellt skydd än det Kulturminneslagen och Skogsvårdslagen erbjuder. Det rör sig om system av fångstanläggningar, s.k. fångstgropar, områden med anläggningar för intensiv framställning tjära och kol, s.k. tjärdalar och kolbottnar samt samiska fornlämningsmiljöer.

Tänkbart kulturreseptat

Ett av länets största fångstgropssystem återfinns i Älvsbyns socken, intill Piteälven. Området består av en tallhed med mindre åsryggar mellan två våtmarksområden. Skogen är gles och tillräckligt gammal för att marken inte ska vara markberedd. Fångstgropssystemen är utformade längs långa rader i sydvästlig-nordöstlig riktning och har på så sätt så effektivt som möjligt kunnat spärra av älgarnas naturliga vandringsleder. Området utgör bra exempel på ett forntida försörjningssystem.

Gävleborgs län

Allmänna drag

Fornlämningarna i Hälsingland är i likhet med i Norrbotten företrädesvis belägna i centralbygderna vid kusten och älvdalarna, medan de i Gästrikland ligger längs ådalar och rullstensåsar. Kulturpåverkan är emellertid mer sammansatt och vida mer spridd än fornlämningsbilden gesken av. Fäbodbruket har avsatt mycket omfattande spår i båda landskapen, liksom finnbosättningarna i de perifera delarna av länet. Traditionell järnframställning i den södra delen av länet präglar skogens kulturlämningar i form av anläggningar för framställning av träkol. Den tidiga skogsindustrin har också avsatt åtskilliga spår, bland annat i form av flottningssystem.

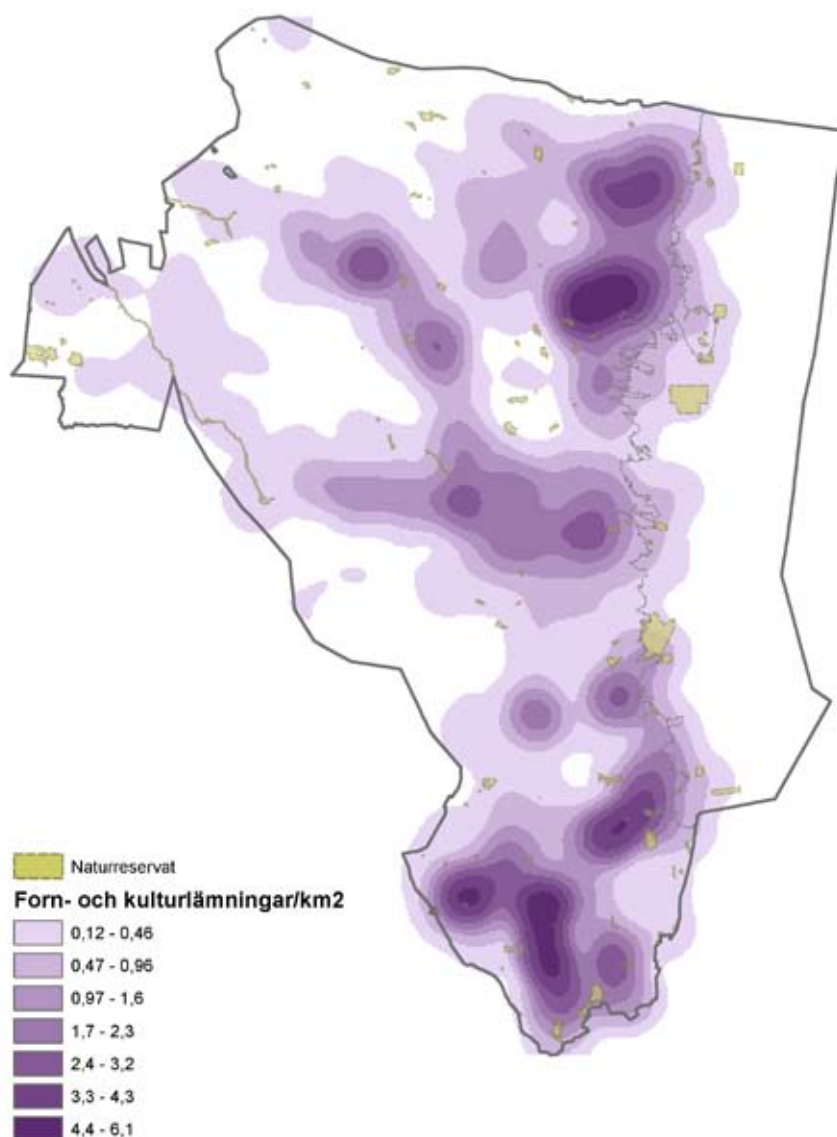
Skogslandskapet anses allmänt vara dåligt inventerat

med avseende på fornlämningar, men i gengäld har projektet Skog & Historia kommit relativt långt i länet och blivit ett betydelsefullt komplement till fornminnesregistret.

Naturreservaten ligger främst utmed kusten, i skogstrakterna ovanför älv- och ådalar samt utmed Dalälven. De domineras av skogliga miljöer.

Gävleborgs län har 120 naturreservat.

- 68 av dessa har tillkommit 1995 och senare.
- I 16 stycken ingår forn- eller kulturlämningar enligt fornminnesregistret.
- Kulturaspekter omnämns i beslut för 13 reservat och i 16 skötselplaner.
- För 6 reservat är skötselåtgärder föreskrivna i skötselplanen.

Karta över Gävleborgs län med spridning av registrerade forn- och kulturlämningar och naturreservat.
Analys av Jerker Moström, RAÄ.

Exemplet Österbergsmuren

Österbergsmuren i Sandvikens kommun, är ett naturreservat med skog som vetter mot ett myrområde. Området har de naturvärden som hör gammelskogen till med bland annat upp till 400 år gamla träd. Reservatet är handikappanpassat och genom delar av området löper en träramp. På rampen finns ett stort antal informationsskyltar som bland annat informerar om förhållandet människa–natur i området på ett förtjänstfullt sätt.

Reservatet är emellertid påverkat av mänsklig verksamhet vilket inte finns noterat i varken beslut eller skötselplan. Som en följd av detta saknas skötselplan för lämningar av skoglig kulturhistoria, bland annat efter en kolarkoja och en intilliggande kolbotten, som området trots allt hyser.

I likhet med Norrbotten förefaller inte de kulturhistoriska aspekterna ha varit en betydelsefull fråga i samband med urvalet av områden. Kulturmiljövården är följaktligen heller inte med i urvalsprocessen.

Det är heller inte svårt att finna exempel på skogsreservat där man missat möjligheterna att uppnå synergieffekter och därmed möjligheterna att förstå samspelet mellan människa och miljö. Det finns ändå en rad reservat där aktiva skötselinsatser faktiskt åstadkommit kulturhistoriska spår – ibland utan att skötselplanen ens föreskriver det – vilket förefaller något slumpartat.

Ett exempel på denna förhöjda ambitionsnivå är Stora Korpimäki i Ljusdals kommun, där ett antal röjningsinsatser utförts under senare år. Området utgör länets största skogsreservat och har historiskt sett utgjort resursområde för finnbosättningar och flottningsverksamheten. Lämningar från fäbodväsendet och stora delar av det gamla stigsystemet har restaurerats och röjts fram.

Andra exempel är reservaten längs med Dalälven, som visserligen inte utgör rena skogsmiljöer men ändå innehåller omfattande skogliga partier.

I Österbergsmurens naturreservat i Sandvikens kommun, har tillgängligheten prioriterats och en flera hundra meter lång ramp av trä har anlagts.

Foto: Bengt A. Lundberg.

Grunden efter en kolarkoja i Österbergsmurens naturreservat. Även i Österbergsmurens naturreservat, som anses innehålla ett av Gästriklands mer urskogslika bestånd, finns tydliga spår efter människor. Här finns rester efter en kolarkoja och en bit bort – också inom reservatet – ligger kolbotten. Foto: Bengt A. Lundberg.

Slättermark i Bredforsen. Beskrivningen över Bredforsens naturreservat är ett tydligt exempel på de kulturmiljövårdande och naturvårdande myndigheternas skilda perspektiv. Den har sin utgångspunkt i naturvården och handlar mycket om landskapets utseende och de behov som behövs för bevarande. Men beskrivningen säger ingenting om att landskapet är ett resultat av månghundraårigt brukande vilket är viktig och nödvändig kunskap inför beslut om insatser.

Foto: Bengt A. Lundberg.

Exemplet Bredforsen

I reservatet Bredforsen, som i många avseenden utgör ett odlingslandskap, har ängslador renoverats och trädgårdsgårdar uppförts. Ängspartier slås och traditionella hagmarker, bland annat med fornlämningar, betas. Området består emellertid också av omfattande igenväxningsmarker och skogspartier som tidigare utnyttjats för bete och slätter. Någon avsikt att restaurera dessa tycks inte finnas utan områdena lämnas till fri utveckling.

Om de kulturhistoriska aspekterna skulle utgöra grund för eventuella skogliga reservatsbildningar i Gävleborgs län, är det de ytmässigt mycket omfattande kulturmiljöer som är knutna till järnframställningens historia, i länets södra delar, som skulle framhållas.

Tänkbart kulturresevat

I anslutning till Hilleviks bruk nordöst om Gävle återfinns ett område med omfattande koncentrationer av lämningar efter träkolsframställning. Det rör sig huvudsakligen om hundratals s.k. kolningsgropar och kolbottnar vanligen liggande i äldre skog. Det kulturhistoriska sambandet mellan bruket, som i detta fall grundades vid mitten av 1600-talet och drevs fram till början av 1900-talet, och intilliggande resursområde är här tydligt. Området är också ett gott exempel på hur inventeringen inom ramen för projektet Skog & Historia kompletterar fornminnesinventeringen och ger en mer sammansatt bild av kulturmiljön.

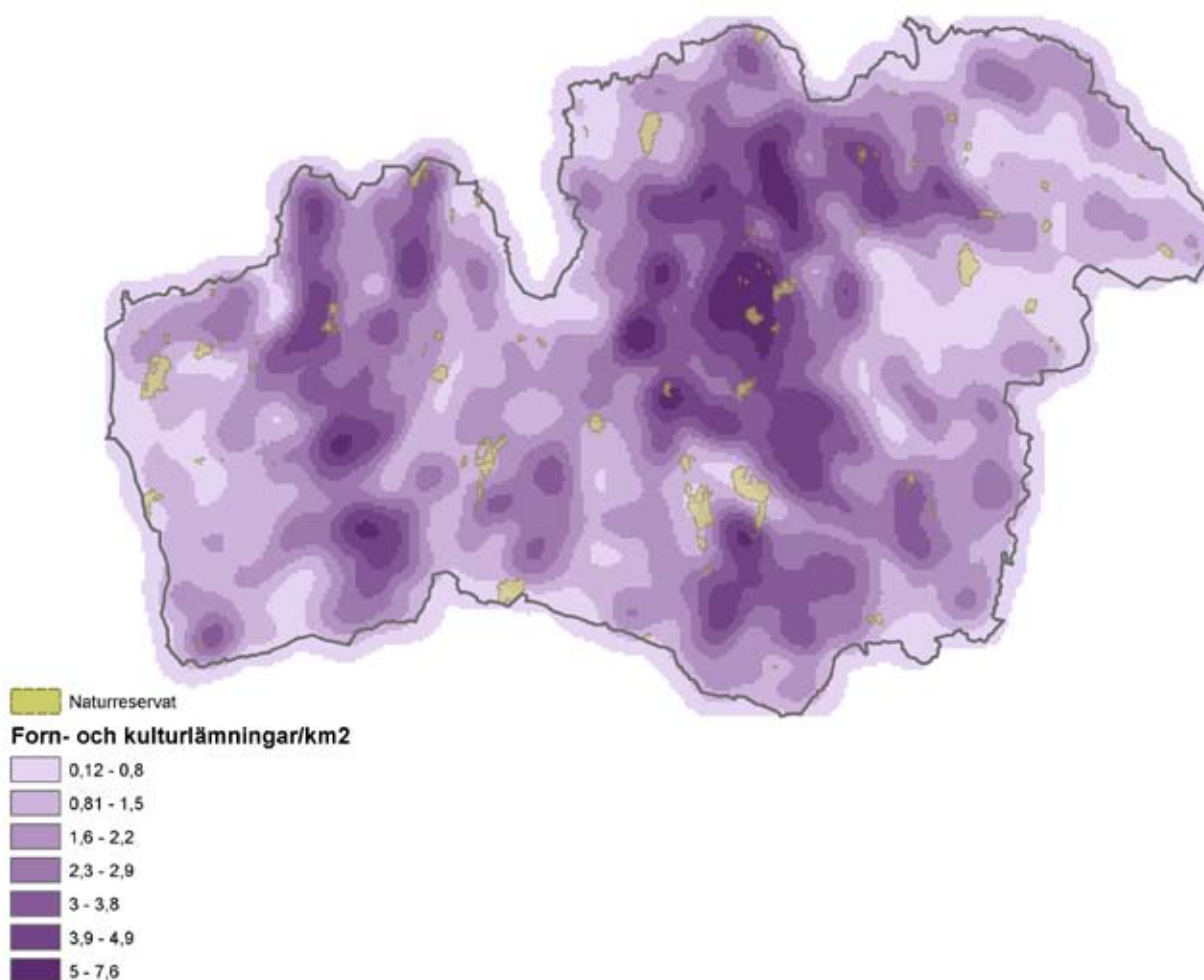
Kronobergs län

Allmänna drag

Länet ligger i sin helhet över högsta kustlinjen på sydsvenska höglandets södra sluttning. Fornlämningsbilden är mer komplicerad än i Norrlandslänen med fornlämningar fördelade över i stort sett hela länet, men med en tydlig koncentration till de två centralbygderna kring Lagan i väster och runt Helgasjön och sjön Åsnen i öster. Extra påtagligt är detta för regionens överlägset vanligaste fornlämningstyp, fossil åkermark, som huvudsakligen består av ytmässigt mycket omfattande röjningsröseområden. Totalt täcks ca 3% av landarealen av denna kategori.

Kronobergs län har 95 naturreservat och 1 kulturresevat

- Av dessa innehåller 45 forn- eller övriga kulturlämningar som är registrerade i fornminnesregistret.
- Av 45 stycken bildades 28 efter 1995.
- I 20 reservat omnämns kulturaspekter i besluten. I 13 av dessa står det i reservatets målsättning att lämningar antingen ska vårdas eller bevaras. I 2 ska kulturvårderna vårdas i mån av resurser.
- I 16 reservat föreskrivs aktiva skötselåtgärder av kulturlämningar i skötselplanen i ytterligare 2 föreskrivs skötselåtgärder av kulturlämningar i mån av resurser.

Karta över Kronobergs län med spridning av registrerade forn- och kulturlämningar och naturreservat.
Analys av Jerker Moström, RAÄ.

Naturresevatena ligger spridda över hela länet. Bebyggelse-tätheten har emellertid varit så stor att få om ens något av de skogliga resevatena med bästa vilja kan betecknas som urskogar. Alla har mer eller mindre varit föremål för någon mänsklig påverkan. De flesta resevat har därför någon anknytning till odlingslandskapet och är sällan renodlade skogsresevat. I många resevat dominerar den skogliga miljön av ädellövträd.

I jämförelse med i Norrlandslänen är det kulturhistoriska innehållet i Kronobergs naturresevat högt. Det välkända sambandet mellan natur och kultur har medfört en stor medvetenhet för de kulturhistoriska aspekterna hos länets naturvårdare. Den kulturhistoriska bakgrunden förekommer ofta i beslut och skötselplaner och fornminnesregistret är undantagslöst en del av underlagsmaterialet. Dessutom förefaller det som att markhistoriska underlag regelbundet tas fram inför upprättande av skötselplaner.

Frågan är emellertid hur medvetenheten om den kulturhistoriska bakgrunden och de markhistoriska underlagen kommer till uttryck, vilket genomslag den får när skötsel-föreskrifterna för resevatena formuleras.

Exemplet Hunshult

Hunshult är ett lövskogsdominerat område intill sjön Ås-nen. Syftet med resevatet är ”att bevara ett värdefullt ädellövskogsområde med insprängda odlingsmarker och fruktodlingar inklusive omgivande vattenområde med förutsättningar att hysa hotade arter”. Resevatets främsta värde sägs vara knutet till lövskogen som har en lång skoglig kontinuitet. Syftet är dessutom att vårda vissa kulturhistoriska spår i området. Dessa består bland annat av stenmurar, rester efter en linbasta, åkermarker, betesmarker, hamlade träd och traditionella fruktodlingar.

De kulturhistoriska spåren i resevatet anses vara viktiga.

”De olika typer av lämningar som finns är spår efter generationers slit för den dagliga försörjningen. Sammantaget utgör de grunden för förståelsen för landskapet”, heter det i förslaget till beslut. (Hunshult var vid skrivande stund ännu inte färdigförhandlat. Beslut och skötselplaner befinner sig därför på remisstadium.)

Skötselplanen fastslår uttryckligen att alla kulturhistoriska spår inte ska skötas. Detta gäller bland annat det röjningsröseområde som ligger i ett av lövskogspartierna, liksom en igenväxande mossodling som lämnas till fri utveckling och ett stort antal stenmurar i skogsmark.

Vidare slås fast att skötseln av de kulturhistoriska värdena inte får komma i konflikt med naturvärdena. Förutom i det rena odlingslandskapet är skötseln begränsad till att tränga undan gran, samt frihuggning av en del äldre träd och generellt sett inriktad på att bevara och utveckla de skogliga värdena.

Sköselförslaget har relativt höga kulturhistoriska ambitioner och gynandet av lövträden i området har ett landskapshistoriskt värde. Skötselplanen tar dock ingen notis vid att ädellövskogen i sig är en konsekvens av den markanvändning som bedrivits i området under hela den agrara epoken, med undantag av de senaste 50 årens igenväxning. Detta utvisas tydligt av de historiska kartorna. Från att under tusentals år ha varit en kulturskog med varierande grad av öppenhet ska nu de ”naturliga processerna” gynnas.

Inte heller redovisas någon djupare analys av det markhistoriska underlaget i syfte att ta reda på vilka kulturvärden som ur ett historiskt perspektiv är viktigast för ”förståelsen för landskapet”. En sådan analys skulle få följder för skötseln och då kunde måhända den nu till igenväxning dömda mossodlingen ha restaurerats och hävdats. Som det nu har blivit är hänvisningarna till Laga skifteskartan lite poänglösa.

Slätterlada i Bockaskruv. Syftet med reservatet är att restaurera ett område med barrblandskog och att låta utvecklingen formas av naturliga processer. Mänskliga verksamheter som lågteknisk järnframställning, slätter och åkerbruk i området, och att där t.o.m. funnits bofast bebyggelse – finns visserligen med i områdesbeskrivningen – men de känns en aning ”på-klistrade” eftersom de inte finns med i syftesbeskrivningen.

Foto: Bengt A. Lundberg.

Exemplet Bockaskruv

I ett av de mer avlägsna områdena i östra Kronobergs län ligger det nyligen inrättade naturreservatet Bockaskruv. Området utgörs av en utpräglad blandskog – utan odlingslandskapskvaliteter – innehållande framför allt björk, asp och tall samt våtmarker. Vissa partier innehåller mellan 100 och 170 år gammal skog. Syftet med reservatet är att ”den biologiska mångfalden i området skall bevaras och öka i takt med att skogen blir äldre och inslaget av lövträd, gamla träd, grova träd, död ved och bränd ved ökar.” Detta ska åstadkommas genom att skogen ”formas av naturliga processer, bland annat brand, eller av skötselinsatser som efterliknar naturliga processer. Ett undantag är att granen aktivt ska begränsas i delar av området för att gynna tall och löv.” Naturvärdena är höga och det finns ett antal rödlistade arter knutna till gammal skog, bland annat skärelav och dvärgbägarlav. Att den senare är återfunnen på gamla rester av trögärdesgårdar berättar en hel del om områdets tidigare historia.

I skötselplanen konstateras att området har utnyttjats av de omkringliggande byarna på en rad olika sätt. Förutom som betesmark har flera våtmarkspartier också utnyttjats för slätter långt fram i tiden, vilket bland annat ett antal rester efter ängslador vittnar om. Här har minst ett torp legat, efter vilket husgrunder, stenmurar och fossil åkermark finns bevarade. I området har det förekommit kol- och tjärframställning, och ett antal kolbottnar och tjärदारlar har återfunnits. Fynd efter lågteknisk järnframställning har gjorts längs med bäcken genom reservatet. Därtill har stora delar av skogen ägts av flera närliggande glasbruk som successivt gallrat området för sin energikrävande verksamhet. Strax söder om reservatet har ett sågverk legat vilket rimligen också haft inverkan på skogsbeståndet. Från 1800-talet finns dessutom uppgifter om skogsbränder som påverkat hela området.

Skötselplanens markhistoriska analyser visar tydligt att ”de naturliga processerna” har haft god hjälp i att skapa de värden som föranlett att Bockaskruvskogen fått ett for-

Lämningarna efter torpet Abrahamsmåla i Bockaskravs naturreservat bildar en hel bebyggelsemiljö bestående av både husgrunder och inägomark.

Foto: Bengt A. Lundberg.

mellt långsiktigt skydd. Lika positivt som det är att beslutet fastställer en viss skötsel av de kulturhistoriska spåren efter torp och ängslador – trots att dessa inte är en del av reservatets syfte – lika egendomligt är det ur ett kulturmiljöperspektiv att inte ställa sig frågan hur de mänskliga aktiviteterna i området bidragit till dess status och vägt in svaret i den övergripande skötseln av området.

I likhet med vad som är fallet i Norrlandslänen bidrar kulturmiljöfunktionen vid länsstyrelsen inte till det långsiktiga skyddet av skog i Kronobergs län annat än som ”konsult” efter det att urvalen gjorts och besluten och skötselplanerna är på väg att formuleras. Delvis är detta en följd av att kulturmiljöfunktionen inte har personella resurser att delta i arbetet, men också för att det inte uppfattas som en kulturmiljöfråga annat än om fornlämningar råkar finnas inom de aktuella områdena. Exemplet från Hunshult och Bockaskröv visar att behovet av en mer djupgående samverkan mellan kulturmiljöorganisationen och naturvården är stor.

I dag har naturvården initiativ i arbetet med skydd av

skog i länet. Det är en följd av både förvaltningsmässiga traditioner och av naturvårdens mer utvecklade kunskapsbank rörande skogliga värden. I takt med att projektet Skog & historia fortskrider kommer emellertid kulturmiljövården att bli allt bättre rustad för att kunna bidra till denna kunskapsbank. Som Riksantikvarieämbetet uppmärksammat redan tidigt i diskussionerna om det långsiktiga skogsskyddet, är det emellertid viktigt att fokus redan nu sätts på fornminnesregistrets uppgifter om fossil åkermark.

I Kronobergs län hade bland annat röjningsrösekomplexen kring byn Tolg norr om Växjö nämnts i planeringsarbetet med kulturreservatet. Efter stormen Gudrun i januari 2005, då omfattande arealer skogliga värden gick förlorade, har dock förutsättningarna för detta arbete delvis förändrats. Områden som tidigare kan ha varit aktuella i dessa sammanhang har lidit stor skada och arbetet måste nu koncentreras till reviderande inventeringar. De nya förutsättningarna har emellertid inte förändrat något i sak. Snarare är det i dag än mer angeläget att finna miljöer som kan avsättas för pedagogiska och vetenskapliga ändamål.

Analys

Frågeställningen innehåller tre delar: 1) urvalet av de skogsområden som skyddas som naturreservat, 2) hur de områden som köps in för säkerställande avgränsas, 3) hur kulturvärden uppmärksammas i föreskrifter och skötselplaner och sedermera skötseln av reservaten.

Undersökningarna har visat att kulturmiljöfunktionerna vid länsstyrelserna har liten om ens någon del i den urvalsprocess som leder fram till inköpen och det långsiktiga skyddet av skog. När det gäller urvalet av de områden som kommer i fråga för skydd utgår detta helt från naturvårdens prioriteringar. Hur kulturmiljöorganisationens underlagsmaterial har använts i urvalsprocessen av skogliga naturreservat har visat sig vara svår att bedöma. Materialet är mycket ojämnt i fråga om referenser till underlagsmaterial överhuvudtaget, både med avseende på beslut och på skötselplaner.

Ett angeläget exempel på att utifrån kulturmiljöprioriteringar genomföra ett långsiktigt skydd av vissa skogsområden gäller Kronobergs län. En analys visar att röjningsröseområdena i detta län befinner sig i den skog som är avverkningsmogen inom en tjugoförårsperiod. Detta innebär att situationen är akut för de områden som ännu inte har genomgått en föryngring. Ett förslag är att se till att ett urval av sådana områden avsätts som kulturreservat och därmed garderas mot skogsbruk med samma avkastningskrav som den produktiva skogen. Marken bör i stället skötas med ett anpassat skogsbruk.

Eftersom skogen i sin helhet trots allt är ett kulturlandskap innehåller de utvalda områdena ofta kulturlämningar eller kulturmiljöer. Genom nuvarande arbetssätt kommer kulturvärdena emellertid i mycket liten omfattning att tas tillvara i skyddet vid avsättning av skog. I många fall har de överhuvudtaget inte observerats. Medvetenheten och kunskapen har inte varit tillräcklig för att se sammanhangen i det resursutnyttjande som format skogen. Detta är mycket påtagligt eftersom miljöer och lämningar som hamnat inom reservatens gränser i vissa fall har uppmärksammas, i andra fall inte. Undersökningen visar också att det mycket väl kan vara så att en del av en kulturmiljö hamnar innanför och resten av kulturmiljön hamnar utanför reservatets gränser.

Den skötsel som föreskrivs av det kulturhistoriska innehållet i reservaten ger intryck av slumpmässighet. De kulturhistoriska lämningarna råkade helt enkelt finnas i ett område med höga naturvärden. Om kulturvärdena ska påverka planeringen för reservaten när föreskrifter och skötselplaner för reservaten upprättas är det naturligtvis nödvändigt att de är identifierade. Resultatet av den begränsade undersökningen är att kulturlämningar ofta inte är observerade, och även om det har registrerats betyder detta inte att de noteras i skötselplanen. Påfallande många kulturpräglade miljöer lämnas också till fri utveckling med målet att skapa urskog.

Arbetet med de enskilda reservaten måste utgå ifrån den historiska markanvändningen. Därför bör markhistoriska underlag, som exempelvis historiska kartor, bli standard i arbete med att bilda reservat – en synpunkt som fått gehör – bland annat i flera skrivelser från regeringen.¹⁴ Undersökningen visar att när markhistoriska analyser utförs – inför upprättande av skötselplaner – så får dessa sällan konsekvenser, varken för den övergripande skötseln eller för vilka kulturhistoriska strukturer eller lämningar som man avser att vårda. Det tyder på att även när kulturhistoriskt underlag kommit naturvärden till handa, saknas ofta insikten om vad det är uttryck för.

Emellertid är det ett faktum att naturvärden på sina ställen också gör insatser för kulturmiljön genom punktvisa skötselåtgärder för att tydliggöra områdenas kulturhistoria genom röjningar, byggnadsvård och inte minst informationsinsatser.

Noter

¹³ Svenska miljömål – delmål och åtgärdsstrategier. Prop. 2000/01:130

¹⁴ Uppföljning av skogspolitiken. Skr. 2003/04:39.

Källor

- Ekelund, Hans & Hamilton Gustaf. *Skogspolitisk historia*. Skogsstyrelsen. Rapport 8A-2001.
- Emanuelsson, Marie. *Det biologiska kulturarvet – Att bevara föränderliga värden*. Riksantikvarieämbetet 2003.
- En samlad naturvårdspolitik*. Regeringens skrivelse 2001/02:173.
- En svensk strategi för hållbar utveckling*. Regeringens skrivelse 2003/04:129.
- Framtidens miljö allas vårt ansvar*. Betänkande från Miljömålskommittén SOU 2000:52.
- Förslag till handlingsprogram för en långsiktigt hållbar utveckling för skogens kulturmiljövärden*. Regeringsuppdrag. Riksantikvarieämbetet 1997.
- Svenska miljömål – delmål och åtgärdsstrategier*. Regeringens proposition 2000/01:130.
- Nationell strategi för hållbar utveckling*. Regeringens skrivelse 2001/02:172.
- En ny skogspolitik*. Regeringens proposition 1992/93:226.
- Skogsreservat i Sverige*. Rapport om skogsreservatens utveckling och omfattning efter den nya skogspolitiken. Naturvårdsverket Rapport 4707. 1997.
- Skydd av skogsmark – behov och kostnader*. Betänkande av Miljövårdsberedningen SOU 1997:97.
- Bilagor till Miljövårdsberedningens betänkande, *Skydd av skogsmark – behov och kostnader* SOU 1998:95.
- Skyddas värdefull natur?* En granskning av Naturvårdsverket och länsstyrelserna. Riksrevisionsverket 1998:62.
- Skyddsvärda statliga skogar och urskogsartade skogar*. Huvudrapport över uppdrag om naturvärdesbedömning och skydd av viss skog. Naturvårdsverket Rapport 5339. 2004.
- Nationell strategi för formellt skydd av skog*. Naturvårdsverket och Skogsstyrelsen, Regeringsuppdrag 2005-05-24.
- Svenska miljömål*. Miljöpolitik för ett hållbart Sverige. Regeringens proposition 1997/98:145.
- Svenska miljömål – ett gemensamt uppdrag*. Regeringens proposition 2004/05:150
- Uppföljning av skogspolitiken*. Regeringens skrivelse 2003/04:39.
- Uppföljning av skogspolitiken*. Regeringens proposition 1997/98:158
- Underlag till fördjupad utvärdering 2004 av miljö kvalitetsmålet Levande skogar* – Skogsstyrelsens rapport 2004.
- Utvärdering och översyn av skogspolitiken*. Näringsdepartementet Dir 2004:70.
- Remissvar från Riksantikvarieämbetet till rapporter och förslag från Naturvårdsverket, Skogsstyrelsen och Miljövårdsberedningen*.
- Skötselplaner och beslut till naturreservat i Norrbottens, Gävleborgs och Kronobergs länsstyrelser*.

- Markens minnen*. Landskap och odlingshistoria på småländska höglandet under 6 000 år. Riksantikvarieämbetet 2002. (Innehåller rikligt med referenser).
- Moström, Jerker och Färjare, Annette. *GIS-analys av skogens ålderssammansättning och fornlämningar i Kronobergs län*. Opublicerad rapport. Riksantikvarieämbetet 2005.

Bilaga 1

- Enkät rörande länsstyrelsernas arbete med Skydd av skog med särskild inriktning på kulturmiljövårdens roll, 2004.
- Hur har kulturmiljövården varit engagerad i miljömålsarbetet med avseende på målet Levande skogar?
- Naturvården avsätter idag stora arealer skog som man har avsikt att skydda som reservat. Detta sker bland annat genom köp eller ersättningar, och till delar utifrån en säkerställandeplan. Är Kulturmiljövården delaktig i urvalet av områden?
- Hur är man delaktig? (Som samarbetspartner eller remissinstans?).
- Om delaktigheten upplevs som svag, vad anser ni vara de främsta orsakerna till detta?
- Har kulturmiljövården i ert län fått del av de ökade resurser som tilldelats länen i syfte att öka takten i skyddet av skog?
- Finns det exempel på planerade/beslutade ”skogsreservat” där de kulturhistoriska aspekterna har varit viktiga utgångspunkter för urvalet?
- Finns det några skäl till att kulturmiljövården aktivt skulle verka för reservatsbildning av skogsmiljöer eller är lagstiftningen (KML, Skogsvårdslagen) tillfyllest?
- Vilka skäl finns det att ta skogsmark ur produktion ur ett kulturmiljöperspektiv?
- Vilka typer av skogliga kulturmiljöer skulle kunna vara aktuella för skydd i ert län?
- Hur ser underlagsmaterialet ut? Om det är aktuellt att skydda skogliga kulturmiljöer genom bildande av reservat, finns det redan nu ett underlag och en kunskap som räcker för att göra ett urval?
- Om inte, i vad består luckorna?
- Är kulturmiljövården engagerad i Skogsvårdsstyrelsens arbete med skötselavtal?
- Hur är man i sådana fall engagerad?
- Hur upplever ni Riksantikvarieämbetets roll i frågan om avsättning av skog av kulturmiljöskäl?

Fallstudie

Skydd av kulturmiljöer i skogen

Levande skogar – delmål 1

Rapport från Riksantikvarieämbetet 2006:6

Riksdagen beslutade 1999 att skydda skogsmark med höga natur-, kultur- och friluftsvärden genom miljö kvalitetsmålet Levande skogar. Ekonomiska resurser har årligen tilldelats Naturvårdsverket som med hjälp av länsstyrelserna väljer och avsätter skog till naturreservat. Hittills har naturvårdens strategi varit att prioritera urvalet utifrån höga naturvärden.

Riksantikvarieämbetet har undersökt i vilken grad kulturmiljövärdena bidragit vid val av hittills inköpt skogsmark. Där framkom att kulturmiljövärdena endast obetydligt eller inte alls fångats upp.

Undersökningens slutsats är att hela det uppsatta miljö kvalitetsmålet Levande skogar inte uppnås på det sätt arbetet bedrivs i dag.

Eftersom det biologiska kulturarvet är en del av den biologiska mångfalden uppfylls inte heller målet för rena naturvärden.

Riksantikvarieämbetet

Box 5405

114 84 Stockholm

www.raa.se/bokhandel

bocker@raa.se

ISBN 13: 978-91-7209-440-6

ISBN 10: 91-7209-440-0